

The article considers the problem of moral choice in critical periods of social development. Its role and place in the theory of morality defines. Moral choice appears not only as some orientation of consciousness on certain causal factors but also as a choice of his own axiological "I", life strategy.

Key words: moral choice, moral freedom, axiological "I", life strategy.

УДК 17.023

ББК 87.71

Віталій Надурак

МОЖЛИВОСТІ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ

У статті розглядаються можливості впливу на розвиток суспільної моралі. Використавши синергетичну парадигму, автор детально проаналізував обмеження в управлінні відкритими складними системами, до яких належить мораль, і визначив можливі варіанти впливу на неї. Зроблено висновок, що одним із найбільш ефективних способів впливу на розвиток системи суспільної моралі є зміна її керуючих параметрів.

Ключові слова: мораль, синергетика, біфуркація, атрактор, система, керуючий параметр.

Одним із важливих висновків, який зробили дослідники, вивчаючи складні відкриті системи, що саморозвиваються, є думка про принципову неможливість однозначного прогнозування майбутнього стану такої системи, адже в ситуації нестабільності, біфуркації навіть найменший вплив може мати вирішальне значення для вибору нею майбутнього шляху розвитку. Герман Хакен – один із творців синергетики – так про це пише: “Неодноразово і на різноманітних прикладах, що розглядаються синергетикою, ми мали можливість переконатись у тому, що подальший розвиток системи зі стану нестабільності часто неможливо передбачити однозначно. Вирішальну роль у таких умовах здатні відіграти навіть незначні флюктуації. Прогнози можуть бути зроблені тільки відносно ймовірності вибору системою того чи іншого шляху розвитку” [8, с.215–216]. З огляду на те, що такий незначний вплив може бути випадковим, треба зробити ще один важливий висновок: ми володіємо обмеженими можливостями впливу на розвиток відкритої складної системи, зокрема моралі. Одна випадкова неконтрольована дія може перекреслити наші численні спроби спрямувати розвиток системи в базованому напрямі. Але це все ж не означає, що такий вплив зовсім не можливий. Отож стаття буде присвячена аналізу можливостей свідомо організованого впливу на розвиток системи суспільної моралі. Наше дослідження ґрунтуються на висновках тих дослідників, які вивчали особливості дій із відкритими складними системами. Це, зокрема, А.Алюшин, В.Буданов, Є.Князєва, С.Курдюмов, І.Пригожин, Г.Хакен [1; 2; 4; 5; 8].

Крім вищезазначеного, існують ще деякі обмеження на управління відкритою складною системою, що саморозвивається. Йдеться, насамперед, про те, що в процесі її розвитку “можуть виникати тільки ті структури, які потенційно в ній закладені й відповідають власним тенденціям процесів у даному середовищі” [4, с.132]. Іншими словами, у системі закладений певний спектр структур-атракторів, на які вона потрапляє після проходження біфуркації, і тільки вони можуть бути реалізовані в процесі її еволюції. Тому неможливо нав’язати системі той шлях розвитку, який потенційно в ній не закладений. Таке утворення буде нежиттєздатним. А.Алюшин та Є.Князєва, осмислюючи правила дій зі складними відкритими системами, формулюють одне з них так: “Не вийде того, чого не може вийти” [1, с.48].

Знання існуючих обмежень розвитку системи є дуже важливим для управління нею, адже уявлення про такі еволюційні заборони, за словами Є.Князєвої та С.Курдюмова, “призводить до економії енергії, матеріальних витрат і духовних зусиль” [4, с.163]. Тому “неефективне управління природною, когнітивною чи соціальною системою полягає в нав’язуванні їй невластивої, чужої форми організації. Таке управління, у

кращому випадку, робить усі людські зусилля марними, а в гіршому – навіть завдає шкоди, призводить до небажаних кризових станів, які важко відправити” [4, с.149].

Отже, коли ми ведемо мову про перспективи впливу на систему моралі, то, по-перше, треба відзначити, що не всі заплановані нами стани можуть бути реалізовані. Тому прагнути спрямувати розвиток моралі в напрямку, який не присутній у спектрі її можливих атракторів, марно й неефективно. Наприклад, можна впевнено говорити про неможливість повної уніфікації моральних систем у процесі глобалізації сучасного світу, адже атрактори, які в них закладені, сформовані під впливом таких керуючих параметрів, як культура й релігія, які суттєво відрізняються в різних народів. Оскільки ж у близькому майбутньому неможливе утворення єдиної релігії та культури, то й універсальної етики бути не може.

З іншого боку, той факт, що в системі закладений певний спектр структур-атракторів, на які вона потрапляє після проходження біфуркації, крім обмежень, дає нам також змогу до певної міри прогнозувати її розвиток та впливати на нього. Адже, проаналізувавши систему моралі та виявивши в ній потенційні атрактори, ми зможемо вибрати з них той, який є для нас найбільш бажаним, і стимулювати його реалізацію (про те, як це зробити – згодом).

З огляду на це, зрозумілішим стає значення тієї роботи, яку проводять філософіетики та інші представники інтелігенції, які розмірковують на етичну тематику. Дискутуючи про те, яка мораль потрібна суспільству, вони тим самим виконують двояку функцію. З одного боку, їхня діяльність є спробою виявити й описати спектр можливих атракторів. З іншого, з огляду на притягувальну функцію атрактора, можна стверджувати, що концепція моралі, яка буде визнана дослідниками найперспективнішою, може стати своєрідним магнітом розвитку, на який орієнтуватиметься еволюція всієї системи. Є.Князєва та С.Курдюмов пишуть: “Розвиток визначається не стільки минулим, історією, традиціями системи, скільки майбутнім, структурами-атракторами еволюції. Можна змоделювати спектри структур-атракторів, спектри “цілей” само-розвитку соціальних систем” [4, с.167]. Крім того, коли існує достатньо чітке бачення бажаної моралі, то виявляється можливим ефективний підбір відповідних засобів для її досягнення та рух у вибраному напрямку.

І.Пригожин та Г.Ніколіс зауважують, що еволюція соціальних, людських систем “визначається поведінкою дійових осіб у взаємодії з умовами, що накладаються зовнішнім середовищем. Саме в цьому полягає унікальна специфіка гуманітарних систем. На відміну від молекул – основних “акторів” у фізико-хімічних системах і навіть на відміну від мурах чи членів інших тваринних спільнот, людина буде свої власні проекти, має свої власні бажання. Деякі з них ґрунтуються на передбаченні розумного можливого майбутнього, а також на здогадках відносно бажань інших дійових осіб. Із цієї причини різниця між бажаною й дійсною поведінкою є зовнішньою умовою нового типу, яка визначає контури динаміки, поряд із зовнішнім середовищем” [5, с. 275–276].

У цих словах знаходимо для нашої роботи два важливих зауваження. По-перше, у них підтверджується зроблений вище висновок про те, що усвідомлення суспільством бажаного варіанта розвитку моралі буде одним із факторів, що стимулюватиме його реалізацію. По-друге, сказане змушує нас ураховувати той факт, що в системах, у яких дійовими особами є люди (у т. ч. у моралі), одним із важливих чинників еволюції є людська свідомість. Її наявність має кілька вагомих наслідків для еволюції таких систем.

По-перше, це додає їм непередбачуваності, адже крім об’єктивних факторів, які визначають їхній майбутній стан, з’являється ще один – суб’єктивний. Таким чином, прогнозування майбутнього ускладнюється, адже вчинки людей часто визначаються не тільки певними об’єктивними чи раціональними критеріями, але й ірраціональними. По-друге, наявність суб’єктивного чинника в еволюції гуманітарних систем дає ще

один варіант впливу на їхній розвиток, адже, використовуючи засоби впливу на свідомість (іх сьогодні існує чимало), можна сприяти еволюції таких систем у бажаному напрямі. Звичайно, цей вплив має свої межі, адже існують об'єктивні фактори, які визначають, наприклад, розвиток моралі. Тому ніяка пропаганда та інші відомі засоби впливу на свідомість не дадуть змоги сформувати в системі суспільної моралі елементи, які суперечать керуючим параметрам, внутрішнім тенденціям розвитку системи, наявним потенційним атракторам. Проте, використовуючи відповідні методи такого впливу й правильно його організувавши, усе ж можна досягти певних результатів в управлінні розвитком системи суспільної моралі.

Для того, щоб детальніше пояснити можливості впливу на розвиток суспільної моралі, насамперед у загальних рисах змалюємо специфіку нашого підходу до моралі як відкритої складної системи, що саморозвивається. Відомий російський дослідник Володимир Буданов, аналізуючи такі системи, виділяє три рівні, які він називає мікро-, макро- та мегарівнями [2, с.160]. На нашу думку, макрорівнем у суспільній моралі є моральна свідомість (уявлення про морально прийнятне й неприйнятне, яке оформлюється у вигляді моральних норм, цінностей, принципів, правил тощо). Складові такого рівня ще називають параметрами порядку. Мікрорівнем є моральна практика (утілення моральної свідомості у відносинах людей між собою та ставленні до світу загалом). Мегарівнем постають зовнішні стосовно системи явища, які активно впливають на її розвиток. Їх ще називають керуючими параметрами. Для системи моралі ними є як соціальні чинники (необхідність людей у співіснуванні, релігія, національно-культурна специфіка народу – носія моралі, економічна сфера суспільного буття), так і природні фактори (наприклад, відомо, що певна частина моральних норм має біологічне коріння). Впливаючи на мораль, вони стимулюють її до утворення відповідної структури. Таким чином, одним із найбільш ефективних способів впливу на розвиток відкритої складної системи є зміна її керуючих параметрів. В.Буданов коротко описує цей процес так: “Плавно змінюючи керуючі параметри, можна змінювати систему нижче розташованих рівнів і, інколи, ці зміни виглядають досить бурхливо, кризово” [2, с.161].

Керуючі параметри системи моралі можуть бути поділені на ті, які піддаються нашому впливу, і не підвладні йому. До другої групи відносимо біологічний фактор та потребу у співіснуванні. Базова частина норможної системи моралі закладена в біологічній природі людини й передається генетично. Наразі не існує способів змінити ці пласти людської природи, а тому основа моральних систем залишиться незмінною і непідвладною нашим впливам. Аналогічно ми не можемо змінити необхідність співіснування: сьогодні люди, як і тисячі років тому, залежні від суспільства, а тому елементарні норми, які уможливлюють співжиття, завжди будуть актуальними. Виходячи із цього, такі складові моральної свідомості, як справедливість, взаємодопомога, пошана до батьків і турбота про дітей залишаються присутніми в системах моралі всіх земних спільнот і не можуть бути усунені людськими зусиллями. Конкретний їхній зміст буде дещо трансформуватись, але форма залишиться незмінною.

Щоправда, останнім часом, у зв'язку з розвитком біомедицини та генної інженерії, усе частіше лунають побоювання того, що їх розвиток може привести до зміни суттєвих складових людської природи. У такому випадку змін можуть зазнати й фундаментальні норми моралі. Тому ми повністю не виключаємо можливості впливу на біологічний керуючий параметр, проте наразі її немає.

З іншого боку, існують керуючі параметри системи моралі, вплив на які можливий. До них належать релігія, економічна сфера суспільного буття, національно-культурна специфіка народу – носія моралі.

Одним із найпоширеніших варіантів впливу на мораль, які спостерігалися в історії, є зміни в релігійній сфері. Релігія володіє сильним моральним впливом, адже

“прив’язує” пропоновані нею норми до вищої реальності, завдяки чому вони здобувають винятковий авторитет. Одним із прикладів такого впливу було запровадження князем Володимиром християнства в Київській Русі. Хоча й це було зроблено силовими методами, однак християнство згодом утвердило себе на наших землях і значно вплинуло на зміну суспільної моралі.

Іншим прикладом можуть бути процеси секуляризації, які вже давно відбуваються в більшості західних країн. Зменшуючи вплив церкви на суспільство, відокремлюючи її від держави, західні країни суттєво послабили вплив релігії на суспільну мораль, унаслідок чого в ній відбулися відповідні зрушенні. Зокрема, змінилася позиція суспільства з питань, стосовно яких релігія має інші погляди. Наприклад, це стосується статевої моралі: дошлюбний секс у західних країнах уважається нормою й не осуджується суспільною мораллю, хоча з точки зору християнської етики є неприйнятним. Аналогічно змінилася позиція щодо розлучень. У наші дні йде трансформація моральної свідомості цих країн у ставленні до сексуальних меншин.

Відомо, що багато сучасних європейських країн зіткнулися з проблемою інтеграції емігрантських спільнот до системи своїх цінностей. Такій інтеграції перешкоджають кілька факторів і один з основних – релігія. Наприклад, мігранти з країн Сходу, які є мусульманами, дуже неохоче або й навіть агресивно сприймають європейські цінності і, зокрема, моральні норми. Одним зі способів змінити ситуацію є послаблення впливу релігії на ці спільноти, адже даний керуючий параметр дуже сильно впливає на їхні системи моралі. Свідомо чи ні, європейські держави рухаються в цьому напрямі: заборона на носіння хіджабу чи паранджі, будівництво нових мечетей та мінаретів – ці та інші дії можуть мати й іншу декларовану мету, проте, фактично, вони спрямовані на послаблення впливу релігії на життя мусульманських громад у Європі. Якщо подібні кроки матимуть місце і в майбутньому, то це може привести до того, що дані спільноти краще інтегруватимуться до європейського суспільства, активніше засвоюватимуть його цінності і, зокрема, моральні норми.

В історії можна знайти приклади ситуацій, коли послаблення впливу релігійного керуючого параметра призводило до хаотизації системи суспільної моралі. Описуючи ситуацію в Італії періоду переходу від середньовіччя до Відродження, Б.Рассел зауважує: “Старі правила моралі втратили всяку повагу, більшість правителів приходили до влади з допомогою зради, а утримувалися з допомогою безжалільної жорстокості... Я не можу уявити жодного злочину, крім знищення античних рукописів, у яких би не були винними люди Відродження” [6, с.600]. Таку реакцію суспільства можна легко пояснити: у ті часи релігія мала особливо великий вплив на системи суспільної моралі. Тому послаблення цього впливу, криза в церкві, що були характерними для епохи Ренесансу, призвели до швидкої хаотизації структури суспільної моралі. Звичайно, будь-яка зміна керуючого параметра викликає більшу чи меншу хаотичність у системі, проте коли змінюється особливо важливий для даної системи керуючий параметр, то це може викликати значний хаос або ж навіть спричинити руйнацію всієї її структури.

Тому сучасні європейські країни, намагаючись послабити вплив релігії на мораль мусульманських емігрантських спільнот, повинні враховувати, що реакція системи на ці дії може бути й зовсім непередбачуваною. Тобто міра хаосу в них може бути більшою за очікувану. У той період, поки елементи мікрорівня (люди) будуть перепідпорядковані новим параметрами порядку (системі європейських цінностей), може відбуватися широкий спектр явищ, які притаманні системі в період морального хаосу (зростання кількості відверто аморальних учинків, злочинів, фрустрацій тощо).

Треба також відзначити, що в періоди кризи суспільної моралі актуалізація релігійного керуючого параметра може привести й до стабілізації її структури, адже “прив’язка” пропонованих релігією норм до сакрального є вагомим чинником, який

примушує суб'єктів слідувати їм. Тому в періоди суспільної кризи, зростання релігійності громадян часто має благотворний вплив на моральне життя. Так, наприклад, у період трансформації українського суспільства 90-х рр. ХХ ст., завдяки актуалізації релігійного фактора, система моралі, особливо в деяких регіонах, змогла швидко реструктуруватись, і нові параметри порядку, ґрутовані на релігійних нормах, почали активно підпорядковувати собі поведінку елементів мікрорівня, тим самим оберігаючи суспільство від більшої кількості деструктивних явищ. Тому, до речі, у цей період можна прослідкувати кореляцію між рівнем релігійності українців та рівнем злочинності. 2000 року Український центр економічних і політичних досліджень провів соціологічне дослідження, метою якого було визначити ставлення населення до релігії. Так-от, частка тих, хто вважає себе віруючим, була найвищою в Західному регіоні – 84%. Натомість найменша кількість віруючих була зафіксована в Південному – 44% та Східному регіонах – 47% [3, с.84]. Якщо ж порівняти ці дані з рівнем злочинності по регіонах України на 2000 рік, то, згідно з даними Держкомстату, матимемо ситуацію протилежну – найвищий рівень злочинності був зафіксований на Сході та Півдні України, а найнижчий – на Заході [7, с.327].

Тепер звернемо увагу на можливості впливу на систему моралі через такий керуючий параметр, як національно-культурна специфіка народу – носія моралі. Показовий приклад таких дій можна знайти в діяльності багатьох сучасних європейських країн, які шляхом впливу на національно-культурний фактор намагаються змінити мораль емігрантських спільнот, що сформовані вихідцями з африканських та східних країн. Мораль цих груп перебуває під сильним впливом не тільки релігії (про що вже йшлося), але й традиційних звичаєвих норм, які пропонують їхні культури, а це часто призводить до т.зв. “злочинів честі” та інших порушень прав людини. Тому країни, що зіткнулися із цією проблемою, заявили про завершення політики мультикультуралізму, згідно з якою культурні меншини повинні мирно співіснувати з місцевою культурою й при цьому зберігати всю свою самобутність. Натомість пропонується ідея міжкультурного діалогу, яка, по суті, передбачає, що ці спільноти можуть зберігати свою культурну самобутність тільки на основі поваги до прав людини. Тобто йдеться про суттєве послаблення впливу на мораль цих спільнот, їхньої національно-культурної специфіки, натомість передбачається посилення впливу європейської культури, у лоні якої якраз і розвинулась етика прав людини. На нашу думку, такий варіант дій може бути досить ефективним, адже, як засвідчують факти, ті індивіди, які хоча і є вихідцями з африканських чи східних країн, проте народилися в Європі, перебуваючи з початку свого життя під впливом західної культури, набагато легше засвоюють норми західної моралі. Національно-культурна специфіка не належить до базових керуючих параметрів моралі, які вкорінені в людській природі чи в самій суті суспільних відносин, а тому майже не можуть бути змінені. Вона значно більше підвиддана трансформаціям, отож, за умови добре продуманих дій, ЄС зможе ефективно вплинути на цей керуючий параметр і певною мірою змінити системи моралі згаданих спільнот та, відповідно, інтегрувати їх до власної суспільної структури.

Як відомо, Україна ставить перед собою мету вступу до ЄС. Одним із завдань на цьому шляху є еволюція системи моралі в бік звичної для Європи структури. До речі, це завдання не є особливо важким, адже мораль нашого суспільства у своїй основі є досить близькою до європейської (вона теж перебувала під великим впливом християнства, а в деяких регіонах навіть західного його варіанта – католицизму, їй притаманні індивідуалізм, толерантність тощо). На даному етапі мораль українського суспільства ще знаходитьться в досить хаотичному стані, а це дає додаткову можливість впливати на її формування. Одним із шляхів такого впливу може бути культура. Ідеться про те, що поширення в Україні зразків європейської культури (як елітарної, так і ма-

сової) спричинятиме трансформацію системи моралі до європейських цінностей. Для цього держава могла б сприяти популяризації європейського кіно, телебачення, літератури, інших видів мистецтва тощо. Тому, якщо ставити перед державою завдання інтеграції в Європу, то необхідно для цього робити певні кроки в різних сферах суспільного життя і, зокрема, в культурі та моралі. Країну з відносно слабкою економікою можуть прийняти в ЄС, проте країну, у якій нехтують правами людини – ніколи.

Також необхідно відзначити, що існують можливості впливу на мораль через економічну сферу суспільного життя. Наприклад, можна стверджувати, що, сприяючи розвиткові *вільних* ринкових відносин у суспільстві, ми тим самим сприятимемо актуалізації в ньому цінності особистої свободи, з відповідними наслідками (підтвердженням цьому є досвід західних країн). Такий крок, урешті, призведе й до певної лібералізації суспільної моралі. При цьому важливо наголосити, що міра такої лібералізації відрізнятиметься в різних суспільствах, адже вплив матимуть й інші керуючі параметри, як-от національно-культурна специфіка, релігія. Тому, наприклад, у суспільстві, у якому сильний вплив релігійного фактора, міра лібералізації буде меншою, ніж у суспільстві, де цей вплив слабший.

Крім того, поширення вільноринкового капіталізму призведе до зростання в суспільстві ваги тих моральних якостей, які необхідні для його розвитку. Американський дослідник Бенджамін Фрідмен із цього приводу зауважує: “Наполегливість у праці, старанність, терпеливість, дисципліна, почуття обов’язку, яке стимулює нас виконувати зобов’язання, цілком очевидно роблять нас більш економічно продуктивними” [9, с.22].

Щоправда, треба наголосити, що такі зміни відбуватимуться тільки у випадку, коли розвиватиметься вільний ринок у тому варіанті, у якому він присутній у розвинених країнах світу. Оскільки розвиток капіталістичних відносин може набувати й інших форм, які добре відомі громадянам України та багатьох інших пострадянських країн. У такому разі в суспільстві можуть актуалізуватись якості, які прийнято називати аморальними. Наприклад, в Україні протягом останніх двадцяти років підприємець для того, щоб досягти своєї головної мети – максимізації прибутку, був змушений удаватись до обману (приховання прибутків чи заробітної плати від оподаткування), корупції, недобросовісної конкуренції тощо. У державі створені такі умови, що без цих дій вести справи інколи просто неможливо. Якщо ж говорити про великий бізнес, то там відбір проходив за такими якостями, які мають ще менше спільногого з тим, що в нашому суспільстві вважається моральним. Отож, створивши подібні умови, держава тим самим сприяла хаотизації суспільної моралі, прояву аморальних рис у своїх громадян.

Потрібно враховувати й те, що бідність теж шкодить суспільній моралі. Значний дефіцит ресурсу породжує “мораль” (цей термін уживається тут з великою часткою умовності) боротьби за виживання. Відбувається розбалансування між макро- та мікрорівнями системи моралі, тобто індивіди у своїх вчинках починають менше орієнтуватись на етичні вимоги, а їхня поведінка все більше детермінується іншими факторами. Бідність призводить до зростання нетерпимості, зниження рівня довіри. Тому, проводячи успішну економічну політику, яка сприяє зростанню рівня достатку всіх громадян (а не тільки певної групи людей), держава сприятиме зростанню їхньої готовності втілювати у своїх діях моральні орієнтири.

Заради об’єктивності необхідно згадати й ті негативні наслідки для моралі, які може принести достаток, економічне процвітання. Йдеться насамперед про таке характерне для багатьох економічно розвинених країн явище, як споживацтво, коли домінуючою установкою в діяльності громадян стає прагнення до престижного споживання, отримання максимуму наслод, розваг. У спеціальній літературі описано багато симптомів цього явища, проте його подолання являє собою особливо складне завдання, оскільки зростання споживання нерозривно пов’язане з основами капіталізму.

Іншим можливим способом впливу на систему моралі через зміни в економічній сфері є створення робочих місць. Адже праця є тим чинником, який стимулює розвиток у людини певних якостей, які в різних культурах оцінюються як морально позитивні: старанність, відповідальність, наполегливість тощо. Таким чином, залучення максимальної кількості громадян до праці сприятиме зміцненню системи суспільної моралі, зменшенню в ній кількості хаотичних явищ.

Впливаючи на економічний фактор, держава може стимулювати й зміну становища жінки в суспільстві та, відповідно, формувати нову мораль, яка регламентує таке становище. Історично залежність жінки від чоловіка зумовлена її обмеженими можливостями захистити її прогодувати себе, особливо в період вагітності та догляду за дитиною. Ці причини діють і в наш час. Тому одним зі шляхів зміни становища жінки в суспільстві є створення державою умов для того, щоб вона могла забезпечити себе всім необхідним самостійно. Для цього, звичайно ж, треба сформувати економічне підґрунтя у вигляді рівності в оплаті праці, створення високооплачуваних робочих місць, соціальних гарантій під час догляду за дитиною тощо. Такі зміни зроблять жінку більш незалежною, а отже, змусять суспільну мораль трансформуватись, актуалізуючи норми, які регламентуватимуть рівноправ'я статей. Без надійного економічного підґрунтя такі зміни навряд чи можливі.

Отож, як засвідчує проведена робота, попри важому роль механізму самоорганізації в розвитку системи моралі та значну непередбачуваність її еволюції, усе ж можливими є організовані впливи на неї з метою корекції розвитку. У статті були проаналізовані тільки деякі варіанти такого впливу, які пов'язані зі зміною керуючих параметрів. Проте можливими є й інші дії, зокрема м'які “точкові” впливи, які, резонансно поширюючись по системі, здатні привести до бажаних наслідків. Їхнє дослідження буде предметом нашої подальшої роботи, результати якої будуть викладені в наступних публікаціях.

1. Алюшин А. Л. Темпомиры: скорость восприятия и шкалы времени / А. Л. Алюшин, Е. Н. Князева. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 240 с.
2. Буданов В. Г. Методология и принципы синергетики / В. Г. Буданов // Філософія освіти. – 2006. – № 1(3). – С. 143–173.
3. Дудар Н. Релігія і віра в житті українців / Н. Дудар, Л. Шангіна // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 10. – С. 83–98.
4. Князева Е. Н. Основания синергетики : Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – С. Пб. : Алетейя, 2002. – 414 с.
5. Николис Г. Познание сложного : Введение / Г. Николис, И. Пригожин. – М. : Мир, 1990. – 342 с.
6. Рассел Б. История философии / Б. Рассел. – Новосибирск, 2001. – 992 с.
7. Статистичний збірник “Регіони України”, 2010. Ч. 1 / за ред. О. Г. Осауленко. – К. : Держкомстат України, 2010. – 368 с.
8. Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии / Герман Хакен. – М. ; Ижевск : Ин-т компьютерных исследований, 2003. – 320 с.
9. Friedman B. M. The moral consequences of economic growth / Benjamin M. Friedman // Society. – № 43. – January–February. – 2006. – P. 15–22.

The article deals with possibility of influence on the evolution of social morality. Using synergetic paradigm, the author analyzed the restrictions on the control of open complex systems, which includes morality, and identified possible ways to influence it. The conclusion that one of the most effective ways to influence the development of the system of social morality is to change its control parameters was made.

Key words: morality, synergetics, bifurcation, attractor, system, control parameter.